

Cilt / Volume: 14, Sayı / Issue: 28, Sayfalar / Pages: 667-697

Araştırma Makalesi / Original Article

Received / Alınma: 23.04.2024

Accepted / Kabul: 01.07.2024

KURUMSAL MANTIKLARIN LENSLEİYLE RESMÎ OLARAK DİN İŞLERİNİN TANZİMİNE İLİŞKİN BİR İNCELEME: DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Erdem ÖZÜÇELİK¹

Öz

Örgüt çalışmalarında ele alınan diğer kavramlara göre, dini kavramlar daha az detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda, kurumsal mantıkların din mantığına özel bir önem atfettiği gözlemlenmektedir. Bu araştırma, dini mantığın makro düzeyde şekillenmesine yönelik olarak Türkiye’de laiklik ilkesi çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı’nı inceleyecektir. Tarihsel veriler incelendiğinde, devlet ve din kavramlarının bazen bir arada bulunduğu, bazen de rekabet ettiği gözlemlenmektedir. Kimi zaman devletin bir dini anlayışı olması gerektiği savunulmuş, kimi zaman da devletin dinlere karşı objektif bir duruş sergilemesi gerektiği ifade edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nde laiklik ilkesi çerçevesinde resmî dini işlerin idaresi, bu araştırmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır. Türkiye’de İslamiyet’in temsilcisi olarak anılan ve İslami hizmetler noktasında mutlak resmî kurum olarak bilinen Diyanet İşleri Başkanlığı, meclis tutanakları üzerinden değerlendirilecek olup kurumsal mantıklar lensleriyle incelenecektir. Araştırmada, Roger Friedland’ın kurumsal mantıklar sosyolojisi çerçevesinde, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın laiklik ilkesi altında nasıl gelişim gösterdiği ve yıllar boyunca nasıl bir arada var olabildikleri incelenecektir. Araştırmanın amacı, söz konusu kavramlar arasındaki dinamiklerin detaylı bir analizini sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Yönetim, Diyanet, Laiklik, Kurumsal Mantıklar.

Jel Kodları: D73, N30.

¹Doktora Adayı, Bursa Uludağ Üniversitesi, e-posta: istiklaliyet@gmail.com, ORCID: 0009-0000-4636-4545.

Atıf/Citation

Özüçelik, E. (2024). Kurumsal mantıkların lensleriyle resmî olarak din işlerinin tanzimine ilişkin bir inceleme: Diyanet işleri başkanlığı. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 667-697.

AN EXAMINATION OF THE OFFICIAL ORGANIZATION OF RELIGIOUS AFFAIRS THROUGH THE LENSES OF INSTITUTIONAL LOGICS: THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS

Abstract

In the field of organizational studies, religious concepts have not received the same level of scrutiny as other concepts. In this context, it is important to note that institutional logics assign significant value to the logic of religion within organizations. This study aims to explore the role of the Presidency of Religious Affairs in Türkiye within the context of laicism, with a focus on shaping religious logics at a macro level. Historical analysis reveals that the relationship between the state and religion has alternated between coexistence and competition. Debates have arisen regarding whether the state should embody a religious understanding or maintain an objective stance towards religions. The administration of official religious affairs within the framework of secularism in the Republic of Türkiye is a central issue of this research. The Presidency of Religious Affairs, as the representative of Islam in Türkiye and the primary institution for Islamic services, will be evaluated using parliamentary records and analyzed through the lens of institutional logics. Drawing on Roger Friedland's sociology of institutional logics, this research aims to examine the development of the Presidency of Religious Affairs under the principle of laicism and its ability to coexist with the state over time. Ultimately, the research seeks to provide a comprehensive analysis of the dynamics between these concepts.

Keywords: Management, Religious Affairs, Laicism, Institutional logics.

Jel Codes: D73, N30.

1. GİRİŞ

Çağdaş toplumlarda dinin sürdürdüğü önemli rol göz önünde bulundurulduğunda, yönetim ve örgüt araştırmalarında din ve örgütler arasındaki etkileşimin daha derinlemesine ve sistematik bir şekilde incelenmemiş olması dikkate değerdir. Bunun nedeni, dinin örgütsel alan yazınında sıklıkla ele alınan ticari örgütlerden önemli ölçüde farklı görülmesi veya bu konunun hassas doğası nedeniyle yeterince ele alınmamış olması olabilir. Sebep ne olursa olsun, sonuç olarak, dini mantığın örgütsel biçimlerin dinamikleri üzerindeki etkisi, bu biçimlerin (ve onları destekleyen değerler ve uygulamaların) geniş sosyal süreçler ve diğer örgütlenme türleri üzerindeki etkileri hakkında nispeten sınırlı bilgiye sahip olduğumuz görülmektedir. Bu durum, sekülerleşmenin akademide de görülmesine işaret edebilir.

Toplumsal hayatta ise sekülerleşmenin bir çıktısı olarak Laiklik ilkesinin daha çok Fransız “Laïcité” sinden ilham alındığı söylenebilir. Bu konuda, modern Türkiye’de laiklik ile kültürel bütünleşmenin gerçekleştiğini iddia eden bir çalışma bulunmaktadır (Luizard, 2008). Fransa’daki laiklik kavramı, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması ve devletin farklı dinlere veya mezhep gruplarına tarafsız davranması gerekirken, Türk laikliği bu hususta dinin tamamen bağımsız olmasına de facto olarak sıcak bakmamıştır (Göle, 2017, s. 70-80).

Yönetim teorisyenlerinin dini mantıklara yönelik bakışı, teologlara nispetle daha çekingen görüldüğü ifade edilmektedir. Özellikle kurumsal mantıklar paradigmasında bu husus dile getirilmektedir. Dini araştırmaların, bölgeselde İslamiyet, toplum, yönetim, idare gibi kavramların disiplinler arası bir yapıda araştırılması az rastlanır bir durumdur. Bu araştırmanın ana amacı, İslamî bir kamu kurumu ve dini mantık temsilcisi olarak Diyanet İşleri Başkanlığı ile Laiklik ilkesi arasındaki ilişkiyi, kurumsal mantıklar sosyolojisi yaklaşımı ile inceleyerek; Türk laikliği çerçevesinde din işlerinin yürütülmesinde hangi dinamikler ile karşılaşıldığını anlamaya çalışmaktır. Bu anlamlandırma ise kamu kurumlarını idare yönünden etkileyen ve yönlendiren Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin dönem dönem din işlerine yönelik olarak yapılan çalışmaların, komisyonların ve söylemlerin analizi ile yapılmaya çalışılacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Kurum Kavramı

Yönetim olgusuna ilişkin farklı alanlarda yapılan binlerce çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, bizzat yönetimin kendi alanında yapılmakla birlikte; sosyoloji, teoloji, psikoloji vb. alanlarda da araştırmalar devam etmektedir. İşletme biliminin de bir alt alanı olan yönetim ve organizasyon alanı, ülkemizde birçok disiplinden araştırmacının ilgi odağını oluşturmaktadır. Aynı şekilde, teoloji ve sosyoloji odaklı yönetim çalışmaları da bu kapsamda merak uyandırıcıdır. Araştırmanın amacına uygun olarak “kurum” kavramından bahsedilecektir. Kurum kavramı, insanlar tarafından kurulmuş sistematik bir örgütü ifade etmektedir. Ancak burada bahsedeceğimiz “kurum” kavramı tamamen bambaşka bir tanıma sahip olmaktadır. Burada önemle üzerinde durulmak istenen esas konu “meşruiyet” kavramıdır. Örgütlerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için sadece verimli olmaları kâfi gelmemektedir. Mevcut buldukları muhit içerisinde ne derece kabul görüldükleri de ehemmiyet arz eder (Sözen, 2020, s. 271-273). Bu bağlamda, genel olarak örgütsel prensipler ve pratiklerin seçimi ve belirlenmesinde sosyal olarak kurgulanmış gerçekliklerin (Berger & Luckmann, 1967) ve kültürel etkilerin üzerinde durarak değer ve normlara dikkat çekilmektedir (Tolbert & Zucker, 1983, s. 22-39).

Örgütler, meşruiyetlerini sağladıkları müddet içerisinde o muhitte varlıklarını sürdürebilmektedirler. Hatta bu kapsamda, örgütlerin birbirlerine benzer fiiliyatlara sahip oldukları da incelenmekle birlikte üç farklı benzeyişten bahsedilmektedir. Birincisi taklitçilik, ikincisi normatif, üçüncüsü zorlayıcı benzeşmedir. Bunlardan ilkinin tanımlayacak olursak;

aynı muhitte yaşamını devam ettiren örgütlerin, mevcut şartlara karşı nasıl davrandıkları ve onların varlıklarını devam ettirmelerindeki prensiplerini esas alarak bir nevi taklit ederek onlar gibi yaşamlarını devam ettirmeleridir. Diğer bir benzeyiş ise normatif benzeyiştir. Burada asıl maksat, örgütlerin mevcut muhitte yaşamlarını sürdürebilmeleri o alanın daha önceden belirlenmiş kurallara yönelik hareket ettiği müddetçe yaşamlarını devam ettirebilmeleri söz konusudur. Son olarak zorlayıcı benzeyişte, yine mevcut muhitin devlet otoritesinin eliyle kanunlar ve mevzuatlar çerçevesinde düzenlenmesiyle bu düzenlere uyuldukça varlıklarını devam ettirebilmeleridir. Bu üç benzeyişin temelde meşruiyete bağlı olduğu sıklıkla ifade edilmektedir (DiMaggio & Powell, 1983, s. 147-160). Kurumlara bir örnek verecek olursak; eğitimidir. Eğitim birçok ülkede vazgeçilmesi mümkün olmayan kurumlardan biridir. Eğitim, bireyi toplumsal hayata uyarlamak ve bireysel gelişimini adım adım ilerletmek adına meşruiyetini sağlam bir şekilde korumuş bir kurumdur.

Kurumların, ilk çalışmalarda değişime uğramayacağı anlayışı bilim insanları arasında yaygın bir durumdaydı. Bu yaygınlık, daha sonraları azalarak aslında kurumların da bazı üst dinamikler nedeniyle değişebileceğini öne sürdüler. Kurumları değiştiren dinamiklerin aslında kurumsal mantıklar olduğu ve bunların da kurumları yönettiği ve etkilediğinden bahsetmektedirler. Roger Friedland ve Alford, 1985 yılında bu konudaki çalışmalarında beş ana mantıktan söz eder. Bunlar; kapitalist piyasa, bürokratik devlet, örgüt toplulukları, meslekler, çekirdek aile ve Hristiyanlık dinidir. Araştırmanın konusuyla dolaylı olarak ilişkili Hristiyanlık dini mantığı, Friedland çalışmasında bahsetmiş olsa da çok az üstünde durulmuş bir kavramdır. Bunu kendisi de şöyle ifade etmektedir: Mescid-i Aksa bölgesindeki din ve milliyetçilik arasındaki can sıkıcı ve bazen şiddet içeren ilişki üzerine yaptığım saha araştırmasının ardından nihayete ermekteydi. Her ne kadar dinin kendisi bu metinde neredeyse tamamen yok olsa da söylemiyle itiraf etmektedir (Friedland & Alford, 1985, s. 432).

2.2. Kurumsal Mantıklar

Kurumları etkileyen bir kavram olarak tanımlanan kurumsal mantıkları ortaya atan ve geliştiren R. Friedland, 2013 yılındaki bir araştırmasında; R. Alford ile yayınladığı 1985'teki eski araştırmalarına değinerek kurumsal mantıkları tespit etmede ne gibi olgulardan ve bulgulardan istifade ettiğini aşağıdaki şekilde ifade etmektedir: Kurumsal mantıklar, ilk olarak modern devletin kapitalist, demokratik ve bürokratik cihetlerini ele alan, ilham aldığım araştırmacı Robert Alford ile şu şekilde ifade etmiştik; somut veya soyut toplumsal fiiliyatlar, kapitalizmin, bürokrasinin ve demokrasinin mantığını göstermektedir. Her kurumun içinde,

bireylerin fiiliyatları, tarihsel olarak yinelenmiş güdüler, davranışlar ve inançlar tarafından mitsel olarak tanımlanır (Friedland, 2013, s. 25-51). Gelişmiş veya gelişmemiş her toplumun merkezi bir esas mantığı bulunabilir ve bu mantık, o toplumsal düzenin başlangıç tarihinden süzülen, zaman içinde algısal değerlerini, kültürünü, anlayışlarını ve düşünce yapısını ifade etmektedir. Örnek olarak; kapitalizmin mantığı serbest teşebbüs, mal ve hizmet mübadelesi, sermaye birikimi ve liberal düşünce gibi özelliklerden ibaret iken, bürokratik devletin mantığı toplumsal alanda ve piyasada devletin rolünün dominantlığına işaret etmektedir. Bu yönden bakıldığında, toplumda çoklu, çelişen ve hatta çatışan mantıklar birlikte var olabilmektedir (Thornton & Ocasio, 2008, s. 102-104). Bürokratik devlet mantığında ise ülkemiz özelinde anayasal güvence altına alınmış iki ayrı kavram bulunmaktadır. Biri Diyanet İşleri Başkanlığı, diğeri ise laiklik ilkesiyle bütünleşen devletin üst yönetim aklı olan TBMM'dir.

Örgütsel alan tanımlamasına değinmek gerekirse; DiMaggio ve Powell (1983)'in "örgütsel alan, bir bütün olarak fark edilir bir kurumsal yaşamı oluşturan örgütler topluluğudur. Bu örgütler, ana tedarikçiler, düzenleyici kuruluşlar, tüketiciler, benzer mal ve/veya hizmet üreten diğer örgütlerden oluşmaktadır." cümlesindeki "düzenleyici kuruluşlar" kavramına odaklanılarak din işlerinin düzenlendiği Diyanet İşleri Başkanlığı alınmakta ve dini işleri kendi bünyesinde barındırmayan bir devlet yönetimi anlayışını ifade eden laiklik ilkesinin uygulayıcısı olarak TBMM bulunmaktadır. Bu kavramlar aynı örgütsel alanda bulunmamasına rağmen "anayasal temellendirme"ye sahip olması bakımından ilgi çekicidir. Bu bağlamda, anayasal temellere dayanan laiklik ilkesi devlet yönetimi anlayışını ifade etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı da bir kamu kurumu olarak İslami anlayışın toplumda laiklik ilkesine uygun olarak aktarılmasını ve aydınlatılmasını sağlayan idari bir anayasal temele sahiptir. Friedland'ın kurumsal mantıklarındaki dini mantık aslında Hristiyanlık dinini ifade etmekle birlikte, bu yönde farklı dinler üzerinden yapılan çalışmalar da mevcuttur (Aysan, 2017; Gümüşay, 2020; Tracey, 2014).

2.3. Çelişen, Çatışan veya Rekabet Eden Kurumsal Mantıklar

Bir önceki bölümde ifade ettiğimiz mantık kavramı kendine has bir yapıda olmakla birlikte, bu mantıkların toplumsal hayatta bir arada oldukları da bir realitedir. Bu gerçekliğe uygun bir biçimde, mantıkların birbirleriyle rekabet halinde olabilecekleri, çatışabilecekleri hatta çelişebilecekleri ifade edilmiştir. Ancak bu çetrefilli duruma rağmen, astronomide çarpışan galaksilerin oluşturduğu bir harmoni gibi, çatışan bu mantıklar, yeni hibrit kurumların oluşmasına, bu kurumlar üzerinden de yeni örgütlerin bu hibrit olgulara meylederek örgütsel uygulama ve pratiklerini düzenlemelerine neden olmaktadır. Burada bir başka mesele daha

açığa çıkmaktadır, o da değişimdir. Mantıksal sürtüşmelerin neticesinde ortaya çıkan yeni mantıksal alanların bir süreç içerisinde değişime uğradığı söylenebilir. Bu iddiayı destekleyen bir çalışmayı örnek getirebiliriz: Birbirinden bağımsız kurumsal mantıklara ait dinamiklerin birbirleriyle giriştikleri kuvvet mücadelelerini Kanada'nın Alberta bölgesinde 2005 yılında sağlık alanındaki araştırmasıyla ün salmış Hinings ve Reay, Türkiye'de özel hastane olarak bildiğimiz şirket şeklinde çalışan hastane ile bir devlet hastanesi mantığıyla, sosyal devlet anlayışı ile hizmet veren profesyonel sağlık mesleği mantıkları arasındaki rekabetin, aralarındaki çatışmayı ve gelişimi incelemiştir. Sağlık alanındaki özel şirket tarzı çalışan hastanelerin ön planda olduğu görülmüş, sosyal hizmet mantığı olan profesyonel hastane hizmeti ise ikinci planda bırakılmıştır. Lâkin sosyal hizmet anlayışı ile çalışan hastane hizmetlerinin de tamamen yok olmadığını görmüşlerdir. Araştırmanın nihayetinde, birbirleriyle çatışan ve aynı anda bir arada yaşama imkânı bulabilen bu mantıkların değişim sürecini tetikledikleri görülmüştür (Reay & Hinings, 2005, s. 375-384).

Son yıllarda İslami bankacılığın gelişip yayıldığı gözlemlenebilir. Bu bağlam üzerinden baktığımızda, kurumsal mantıklar cihetiyle İslami bankacılıkta iki mantığın etkileşimi sonucunda ortaya çıkan İslami bankacılık sistemi, piyasa mantığı ile din mantığının birleştirildiği hibrit örgütlere çok güzel bir örnektir denilebilir. Faizin İslam hukukunda haram oluşu, piyasa kurallarının faiz çarkı üzerinden gelişmesi ve ilerlemesi, bu iki mantığın birbirine zıt olduğu düşünülmüştür. Ancak bu zıtlık, çelişme, çatışma durumları birleşmeye ve değişime engel olamamış; faizsiz sistem ile de piyasa ritüellerine uygun bankalar kurulabileceği görülmüştür (Venardos, 2010). Katılım bankaları sadece bir örnek teşkil etmekte olup burada yüzeysel olarak bahsedilmiştir.

Araştırmanın esas konusundan kopmamak adına, Friedland'ın dini mantık olarak ayırmış olduğu ve toplumların kurallarını, değerlerini ve kültürel fiiliyatlarını derinden etkilediği dini mantıklar; Ortadoğu, Anadolu ve hatta küresel çapta post sekülerizmin yükselişi ile daha bir görünür hale gelmektedir. Nitekim Peter Berger, önceleri koyu bir biçimde seküler teoriyi savunurken radikal bir sapma yaşayarak, 2000'li yıllardan sonra dinin büyüünün kurtulması fikrinden, dünyanın büyüünün bitişi fikrine post sekülerist olarak dönüş yapmıştır (Berger, 2002, s. 11-32). Adeta bir dindar kimlikle yorum katmaya çalıştığı söylenebilir.

Her ne kadar Hristiyanlık inancı hâkim görünüyorsa da bölgesel temelli yaklaşım sergilendiğinde, İslamiyet'in; Ortadoğu'da, özelde Anadolu coğrafyasında, toplumsal algıları ve değerleri nasıl etkilediği, hayatın her alanındaki faaliyetleri bir nizam altına koymasındaki ilkeleriyle anlaşılmaktadır. Bu durum, her ne kadar devletin laik bir yapıya bürünmesiyle

birlikte toplumsal bir kimlik değişimine zorlayıcı bir baskıyla gidilmiş olsa da araştırmadaki bulgular yıllar geçtikçe değişim gösterdiğini ifade etmektedir. Dini kimliğin yeniden inşası cumhuriyetin ilk yıllarından önce başlamış olsa da ilerleyen yıllarda sert bir biçimde uygulama alanına konulmuştur. Ancak bununla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı da mutlak resmi bir kamu örgütü olarak, milletvekillerinin önergesiyle kurulmuş olmasıyla birlikte varlığını gün geçtikçe daha da sağlamlaştırdığı söylenebilir.

Bu alanda yapılan bir başka önemli çalışma ise Hasibe Aysan'ın 2017 yılındaki araştırmasıdır. "İslam Dini Bağlamında Çatışan Kurumsal Mantıklar" ismiyle yayınlanan bu çalışmada, kurumsal mantıkları çalışan araştırmacıların yakındığı, dini mantığın çok az araştırılıyor olmasından dolayı ehemmiyet arz eder. Araştırmada, İslamiyet dini mantık olarak ele alınmış ve başka mantıklar ile çatışması halinde örgütlerin nasıl hareket edeceklerine yönelik bir taslak geliştirmeyi gaye edinmiştir. Nihayetinde iki tavsiye dile getirilmiştir. Bunlar; İslamiyet'in esaslarına göre hayatı anlamlandırıp yaşamak ya da örgütün bulunduğu muhitteki kurallara ve kanunlara göre davranmaktır. Her iki tavsiye de örgütlerin farklı fiiliyetler göstermesi, kurumsal mantıkların baskın bir yapıda olduğunu göstermektedir. Bu çalışmaya atıfta bulunarak, laiklik ilkesine uygun olarak İslam mantığının temsil edildiği Diyanet İşleri Başkanlığı değerlendirilmektedir. Çünkü İslami mantıkta devlet ve yönetim tarihsel süreçte ayrı tutulmadığı söylenebilir. Buna ek olarak, araştırma Friedland ve Alford'un araştırmasına (Friedland & Alford, 1991, s. 232-267) atıfta bulunarak, dini mantığın kurumsal mantıklar arasında bahsi geçmesine rağmen bilim insanlarının ilgisini çekmemesi adına eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir (Aysan, 2017, s. 49-70).

2.4. Sekülerleşme

Yönetim teorisinde klasik döneme büyük katkıları olan Max Weber, büyüden arınma tanımıyla insanın aydınlanmasını rasyonaliteyle açıklamaya uğraşmaktadır. Akıl ve bilimin yoluyla doğayı kutsallaştırmaktan, bir tabiatperest olmaktan ziyade, onu insanlığın ihtiyacına göre kullanılacak bir varlıklar bütünü olarak tasvir etmektedir (Bayer, 2010, s. 149-190). Weber gibi sosyologlar sekülerleşmeyi; bilim ve aklın imtizacından doğan medeniyetin, toplayıcı bir kavram olduğunu ve sekülerleşmenin bu bağlamda küresel boyutta gerçekleşeceğini varsaymışlardır. Modernite gelişim yönünde ilerledikçe, dini mantıklar şahsi alana sıkışacak, toplumsal kültür üzerindeki baskınlığı azalacak, tamamen şahsi bir inanışa ve hiçbir değişim geçiremeyen, toplumsal kuvveti zayıflayan bir vaziyete bürünecekti. Sekülerleşmeyi Türkçe'de dünyevileşme olarak tanımlayan Aslan ve Taylan (2016), din mantığının tarihsel gelişim aşamasında zamanla gerileyeceği ve modernleşmenin onu yok

etmesi fikrine dayanmış olsa da laisizmden daha esnek bir model oluşturduğunu ifade etmektedirler. Avrupa ülkelerinden bazılarının Fransa'ya nispeten din mantığına karşı hoşgörülü yaklaşımları ve kilise gibi dini örgütlere fazla karışmamaya yönelik tavırlarının da post sekülerleşmeyi tetiklediği iddia edilebilir (Aslan & Taylan, 2016, s. 237).

Lâkin post sekülerizm bu paradigmayı neredeyse yerle bir etmek üzeredir denilebilir. İkinci Dünya Savaşı ile başladığı varsayılan post sekülerleşme ve günümüzde son on yılda gerçekleşen pandemi, küresel boyutta insanların maneviyata yönelişini artırmıştır şeklindeki varsayım çok da yanlış olmadığı düşünülebilir. Nitekim bu konuda Aslan ve Taylan (2016) da “demokratik laiklik” kavramından bahsederek, bireylerin aslında dinden uzaklaşmadığı tezini savunarak (Aslan ve Taylan, 2016, s. 244) post sekülerizm anlayışının güçlendiğini ve din mantığının aslında yok olmadığını ifade etmiştir. Daha da fazlası, iklim krizi söylemlerinin de arttığı bu dönemde, insanların sığınacak manevi bir dayanak noktasına ihtiyaç duymaları sekülerleşmenin sanıldığı kadar çok fazla gerçekleşmediği varsayılabilir.

2.5. Sekülerleşmenin İdari Tezahürü: Laiklik İlkesi

Yaklaşık olarak son elli yıldaki toplumsal fiiliyatlarda, kendini geçmişe oranla daha ciddi anlamda hissettiren dini yaşama ait yönelimler ve dini örgütlenmeler incelendiğinde, din ve devlet arasındaki ilişkiyi belirli bir nizam altına almayı amaçladığı varsayılan laiklik kavramının felsefi perspektifinin net bir şekilde anlaşılması gerektiği söylenebilir.

Laiklik (laïcisme) ilk olarak 16. yüzyılda, Birleşik Krallık'ta kilisede görevli ruhban olmayanların da kiliseleri idare edebilmeleri fikrini ifade etmek için kullanılmıştır. Etimolojisi itibarıyla ruhban sınıfına dahil olmayan anlamında Yunanca ‘laikos’ kelimesinden uyarlanmıştır. Batı dil ailesine ‘laïque’ şeklinde geçmiş ve kelime ‘laik’ şeklinde uyarlanarak Türkçeye dahil edilmiştir. Laiklik, Fransa'da 1850'lerden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Sözlük Larousse'a ancak 1873'te dahil edilmiştir, Littré sözlüğüne yapılan ekte vurgulanması ise 1870'lerin sonlarına doğrudur. Bu sözlüklerdeki kavram ‘laik olanın niteliği’ şeklinde ifade edilir. Emile Littré, kavramı politize ederek ele almakta ve dinin kendisi olduğunda devletin tarafsız kalması anlamında irdellemektedir (Akyiğit & Aydoğan, 2020, s. 95-132). Zira bu anlam daha sonra da değişmeyip batılı anlayışın ön kabullerinden önemli bir kısmı olarak günümüzde de devlet örgütü anlayışının üzerinde, hiçbir dini mantığın bulunmaması, devlet mantığının bütün din ve mezhepler karşısında tarafsız kalması, dini yaşayış ve inanç tercihi özgürlüğüne saygı göstermesi şeklinde anlaşılacaktır (Barbier, 1992, s. 242).

Bu konuda araştırmaları olan Machiavelli, din ve devletin aslında ayrıştırılmasını savunmamaktadır. Zımnî olarak bir iktidar mücadelesinden söz etmek gerekirse, bu ayrımı kabul etmeyerek, başka bir savla birbirine bağlamaktadır. Machiavelli, fikirlerini dini mantığın, devlet mantığına bir hizmetkâr olması gerektiğini ifade etmektedir. Dinin nitelik itibarıyla kendisinde idareci bir karakteri olmadığını iddia ederek, devlet politikasının elinde bir kontrol aracı olarak kullanılmasını dile getirmektedir (Barbier, 1999, s. 109). Ancak Machiavellist anlayışın Hristiyanlık dinine ilişkin olduğu noktasından incelendiğinde Ortadoğu coğrafyasında bu tezin doğruluğu tartışılabilir. İslami ilkelerin yüzyıllar boyu Ortadoğu'yu devlet boyutunda şekillendirmesinin tarihsel süreçten görülmesi bunun bir ispatı sayılabilir. Ayrıca laiklik ilkesinin Machiavellist yaklaşımla uygulanabilirliği seküler devlet açısından makul bir sebep olarak sayılabilir. Türkiye'de din işlerine ilişkin yaklaşımın ve bunun kontrolü noktasında laiklik uygulamalarının Machiavellist bir yaklaşımla gerçekleştirildiği iddia edilebilir.

Genelde batılı araştırmacıların bu kavramı Hristiyanlık ve kilise teşkilatına yönelik bir tavır şeklinde algılanması noktasında, araştırmanın amacına uygun olarak İslam coğrafyasında, İslam bilginlerinin devlet ve din hakkındaki görüşleri daha önemli hale geldiğinden, onların fikirlerine değinmenin daha sağlıklı olacağı söylenebilir.

2.6. İslam Bilginlerinde Devlet Örgütlenmesi ve Dini Alanın Kontrolü

Toplumsal gelişimde ortaya çıkan idarî meselelerde, devlet örgütü en üst idare birimi sayılabilir. İnsanların belirlenmiş bir nizam altında birlikte yaşamasını kolaylaştırıcı bir hale getirecek düzenlemelerin yapılması ve bunların uygulanması ve uygulatılmasında, devlet örgütlenmelerini insanlık tarihinde karşılaşılan makro örgütler olarak görebiliriz. Devlet teşkilatlanmasında ve toplumsal hayatın kontrol edilmesinde, dinlerin etkisinin büyük öneme haiz olduğu iddia edilebilir.

Ortadoğu coğrafyasında gerçekleştirilen çalışmalarda “din” kelimesinin anlamı; üstünlük sağlama, hâkimiyet kurma, cebren yaptırım, kulluk, inanç, kanun, mezhep, millet, usul, yargılama, ceza, mükâfat şeklinde tanımlanmıştır (Tümer & Küçük, 1997, s. 2-4). İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de ise bu kavram millet, teslimiyet ve ibadet şeklinde karşılık bulduğu ifade edilmektedir (Ünver, 1998, s. 102).

Bu araştırmada devlet örgütüne yönelik; ekonomik ve toplumsal ilişkilerin gelişimi sonucunda doğduğu şeklindeki teori esas alınacaktır. Farabî ve İbni Haldun gibi İslam filozoflarının desteklediği ve birçok filozofun da katıldığı bu bakış açısı, arz ve talebin

yükselmesi, farklı mesleklerin belirmesi ve ihtiyaçların, ekonomik düzeni karmaşık hale getirmiş; toplumsal ve politik durumları etkileyen bu kaosu muntazam bir şekilde sokmak için devlete ihtiyaç duyulmuştur (Karakaş, 2007, s. 29).

Bir İslam düşünürü olarak Farabi, devlet örgütüne yönelik olarak insanlık âleminde tezahür eden bireysel ihtiyaçların karşılanmasının ancak yardımlaşma ile mümkün olabileceğini dile getirir. Ayrıca insanlık, İslami anlamda fitratı itibarıyla mükemmele erişmek için bir araya gelme ilhamına mazhar olduğunu ifade eder. Birliktelik yardımlaşmayı teşvik eder. Bir arada varoluş biçimi insanların toplumsal olarak ne şekilde olduklarını ortaya çıkarmaktadır. Farabi iki nevi topluluk örgütlenmesinden bahsetmektedir: kemâle ulaşmış toplumlar ile henüz kemâle ulaşmamış olan toplumlar (Demirel, 2014, s. 358-369). Bu iki tanımlama, şimdiki gelişmiş ve gelişmekte olan toplumlar şeklinde benzeştirilebilir.

İslam bilginlerinden Mâverdî'nin görüşü, din ve devletin bir bütün olması gerektiğini savunmaktadır. Yani din ve devletin ayrılmaması gerektiğini dile getirmiş, aksi durumda ümmet bilincinin bozguna uğrayacağı ve örgütsel düzenin altüst olacağı şeklinde görüş bildirmiştir. Mâverdî, din ve devletin ayrılmaz bir bütün olarak bulunması gerektiğini savunmakla birlikte İslami prensipleri her zaman devletin üstünde tutmuştur (Aydın, 2020, s. 1077-1094). Her ne kadar Hristiyanlık ve İslamiyet'in bu hususta coğrafi, kültürel ve ilkesel olarak farklılıkları bulunsada Mâverdî'nin bu görüşü Machiavellist yaklaşımın tam tersi olarak değerlendirilebilir.

İslam devlet tarihinin başlangıcını Mekke ve Medine dönemleri şeklinde ayırmak daha sağlıklı bir ayrıştırma olacağı söylenebilir. Mekke devrinde politik bir örgütlenmeye gereksinim duyulmazken; Medine devrinde ise devlet yapılanmasına yönelik hareketlenmeler başlamıştır. Pek tabii Mekke devrinde İslami prensipleri kabul edenlerin azınlıkta oluşu neden gösterilebilir. Medine devri, peyderpey bir biçimde İslamiyet'i kabul etmeyenler ile yapılan çatışmalar ve daha da diplomatikleşmeye sevk eden çeşitli antlaşmalar ile politik ve siyasal bir örgüt ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Dursun, 1993, s. 76-77).

İslam bilginleri, İslam inancı çerçevesindeki söylemlerinde evren ve içindekilerin ortaya çıkmasında yaratılış görüşünü esas aldıklarından ve Tanrı kavramında birlik anlayışını kabul ettiklerinden, insanların otoriter örgütlerinde de birlik anlayışına uygun hareket edilmesi gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Hristiyan dinindeki gibi "Tanrı yönetimi ve Arz yönetimi" şeklinde ayrı bir unsur olarak değil, devlet yapısının İslami prensiplerle entegre olacak şekilde kurulması, yürütülmesi ve sürdürülmesi gerektiği vurgulanmıştır (Vergin,

2000, s. 98-133). Bu bağlamda İslamiyet, bireyden gruba, gruptan örgüte her alanda sosyal hayata yön vermeye çalışan bir dini anlayıştır diyebiliriz.

Lâkin başka bir husus olarak toplumun her kesimine yön verme anlayışını taşıyan İslamiyet'in, devlet yönetimi ile ilgili olarak çok az spesifik hüküm bulunmakta ve genel bazı ana hatlar dışında şekli ve tarzı mutlak hatlarla ifade edilmiş, bir politik yönetim biçimi bulunmamaktadır (Kurt, 2002, s. 493-569). İslamiyet'te; Allah'ın emir ve yasaklarına uyumlu bir örgütsel yapı oluşturulması, adaletten vazgeçilmemesi, toplumun nizamını derinden bozabilecek hareketlerin önlenmesi, devlet kurumunun karar verme mekanizmasında mutlak surette istişareye önem verilmesi ve bütün zalimliklere karşı durulması esastır.

İslâmî prensipleri benimsemiş devletler, var olduğu süre boyunca bu prensiplere uyum sağlamaya çalışmış ve devlet yapısının İslam prensipleriyle bir bütün olarak hareket ettiği tarihsel süreçte kendini göstermiştir. İstisnaî olaylar ve zamanlarda devletin İslamiyet'in prensiplerinden kısmen uzaklaşması durumu bulursa da günümüzde sekülerleşme anlayışı ile birlikte bu kadar uzaklaşma olmamıştır denebilir. Çünkü İslamiyet'e aykırı hareket etmenin "gayrı meşru bir fiil" düşüncesi o zamanlarda mevcuttu. Yukarıdaki ifadeden anlaşılacağı üzere dünyevî ve uhrevî saadetin temin edilmesi, İslam dininin temellerinden biri olduğu söylenebilir (Hamidullah, 2005, s. 181).

Hz. Muhammed'in Medine şehrinde anayasal nitelikte değerlendirilebilecek, toplumsal bir anlaşmaya dayanan bir devlet kurmuş olduğu söylenebilir. Bu açıdan baktığımızda değerli bir metin olarak Medine Vesikası'nda önemli bir mesele de Hz. Muhammed'in peygamberlik kimliği dışında, ancak bu kimliğinden tamamen ayrılmayan, devlet başkanlığı kimliği, yani siyasi bir lider olarak da görüldüğü ifade edilebilir. Bu durumda İslam dinini yayan, yaşayan ve aktaran bir şahsiyet ile siyasi bir otoritenin lider kimliği aynı kişide bulunmaktadır diyebiliriz. Bu sistematik nitelermelerden yola çıkarak İslâmî mantık söylemi devlet ilkelerinin dinî ilkelerden ayrı tutulamayacağını destekler yapıda olduğu söylenebilir. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İslâm mantığını temsil etmesi ve savunması nedeniyle pratikte olmasa da teorik açıdan laiklik ilkesine zıt bir fikirsel yapıya sahip olduğu ifade edilebilir. Söylem ve uygulamaların laiklik ilkesine aykırı olmaması, İslamiyet ilkelerine göre yaşamayı tavsiye eden kurumun teorik olarak laiklik ile ters düşmemesi mümkün görünmemektedir diyebiliriz.

İslam bilginlerinden İbn-i Kesir şöyle ifade etmektedir: İslam ilkeleriyle baktığımızda, insanların nasihat ve vaaz yoluyla, uzaklaşmadığı gayrı meşru hâl ve tavırları, adaletsizlikleri

ortadan kaldırmak ve bu konuda önlemler alabilmek için devlet otoritesi elzemdir (Mevdudi, 1969, s. 39). Yine bu söylemde devletin, İslam ilkeleri ile bir bütün olarak algılandığı anlaşılabilir. İbn-i Kesir'in perspektifiyle bakıldığında ise adaletli ve örgütsel yapılanmaların ancak İslam ilkeleriyle mümkün olacağını ifade ederek devlet yönetiminin dinî esaslardan uzak tutulmaması gerektiğini ifade ettiği söylenebilir.

3. YÖNTEM

Araştırmamızda doküman analizi kullanılmakla birlikte, nitel çalışmalarda kullanılan diğer yöntemler gibi doküman analizi de anlamlandırmak, ilgili konuya ilişkin olarak bir kavrayış oluşturmak, hakkaniyetli bir bilgi geliştirmek için verilerin irdelenmesini ve yorumlanmasını gerektirir (Kıral, 2020, s. 173). Araştırmamızın amacına uygun olarak devlet kurumlarının ve idaresinin laiklik ilkesi doğrultusunda yönetildiği, yönlendirildiği ve düzenlendiği mutlak resmi bir örgüt olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açık erişimli izne tabi olmaksızın sunulan meclis zabıtları incelenecektir. Zabıtların tasniflenmesinde dönemsel bir yoldan gitmekten ziyade, konuya ilişkin olarak “din”, “laiklik”, “diyanet” gibi kavramlar aratarak önemli görülen söylemler kaydedilip araştırmaya dâhil edilmiştir.

3.1. Araştırmanın amacı ve muhtemel katkısı

Örgüt çalışmalarında araştırmanın başında da ifade edilen “dinî alan” çoğunlukla es geçilmiştir. Buna ilişkin olarak Tracey ve Philip, 2014 yılında sadece dinî alan ve örgüt teorisine yönelik çalışmaları topladığı bir makale kitabı yayınlamıştır (Tracey, Lounsbury, & Philip, 2014). Buradan yola çıktığımızda dinin örgüt teorisi alanında çalışılmaya başlanmasına ilişkin olarak, bilim insanlarının çeşitli şüpheler içerdiği ifade edilmekle birlikte, bu şüphelerin akademik dergilerde yayınlanmama tehlikesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. Özellikle İşletme Fakültesi idare ekibinin muhtemel olumsuz tepkilerinden endişelenmeleri de buna bir sebep olarak eklenmektedir (Tushman & O'Reilly, 2007). Ancak az miktarda da olsa Mark Chaves ve Melissa Wilde gibi araştırmacılar, örgüt teorisindeki ana eksen düşünceyle uyumlu olan kültür ve sosyal çevre hakkında, birtakım varsayımlardan yola çıkarak, yeni kurumsal kuram ve sosyal hareket teorisi lenslerinden dinî mantık kavramını incelemişlerdir (Agle & Weaver, 2002; Chaves & Wilde, 1996; Creed, DeJordy, & Lok, 2010; Dyck & Wiebe, 2012). Bilimsel araştırmalar nezdinde bu tarz endişelerin artık çok da önemli olmadığı söylenebilir. Özellikle dinî örgütlerin incelenmesinin kimlik, kültür ve sosyal motivasyon gibi bir kısım konular hakkında her türlü örgütle nicel ve nitel araştırmalar önemli yeni bakış açıları üretebileceği düşünülebilir. Buradan hareketle de araştırmamızda, laiklik

prensibi altında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi bir dinî örgüt olarak araştırılması ve örgüt teorisi açısından incelenmesi dinî mantık niş alanında örgüt kuramları literatürüne katkı sağlayacağı amaçlanmaktadır.

3.2. Verilerin elde edilmesi

Öncelikli olarak en üst makam olan TBMM arşivlerinden elde edilen bilgi ve belgeler ışığında meclis tutanakları, herhangi bir tarihsel zaman aralığından bağımsız olarak birkaç boyut şeklinde araştırma amacına yönelik olarak taratılmıştır. Bu boyutlar; din işlerinin nasıl yönetileceği, Diyanet'in kuruluşu, Diyanet'e yönelik vekillerin olumlu ve olumsuz söylemleri, hac hizmetleri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri ve laiklik ile ilişkisi şeklindedir.

4. BULGULAR VE YORUMLAMA

Meclis tutanakları incelendiğinde laiklik ilkesinin ülkemizde, özellikle diğer bazı İslam ülkelerinden ayrı bir şekilde, farklı bir uygulama alanı ve tarzı olduğu görülmektedir. Türk laikliğinin dinî anlayışı, çağdaş ve akılcı çerçeveler ile aynı seviyeye getirmek için teorik anlamda devletin idaresi altına almakta olduğu ifade edilir (Göle, 2017, s. 41-49). Tutanaklarda da bu söylemi güçlendiren ifadeler bulunmaktadır.

4.1. Devletin Din İşlerine Yaklaşımı

Saruhan Milletvekili olan Vasıf Çınar'a göre din ve devlet işlerinin mutlak bir surette ayrılması gerekiyordu. Ona göre devlet işleri, zamanın zorunlulukları ve ihtiyaçları doğrultusunda ne gerekiyorsa o şekilde hareket etmeli ve yapılaşmalıydı. Bu duruma dinin kutsiyeti karıştırılmamalıydı. Kendisi de meclisteki bir konuşmasında halifelik makamını kastederek şu şekilde konuşmuştur:

Arkadaşlar, gerektiğinde bizi Allah'ın emir ve nehiyelerine göre sevk edecek olan dinimizin reisini de hiçbir zaman siyasetimizin içine katmamalıyız. Din kutsiyetiyle ayrıdır. Dünya işlerine karışamaz. Dünyevi işleyişler müstakil bir biçimde çağın gerektirdiği şekilde devam etmektedir (TBMM Tutanakları, 6. Cilt, 2. Devre, s. 471).

Siirt Milletvekili Halil Ayrım Bey ve bazı vekil arkadaşları, dinin ve askeriyenin politikadan uzak tutulması ve vakıfların millete geçmesi gerektiğine dair bir teklif hazırlamışlardır:

Din ve askerinin politik meseleler ile iştirak etmesi birden fazla mahzuru bulunabilir. Bu hakikat medeni ve çağdaş uluslarca da kabul edilegelip bir düstur olarak kanunlarında tatbik etmeye çalışmışlardır. Bu nazardan bakıldığında yeni bir yaşam sağlamak amacı

güden Türkiye Cumhuriyeti anayasasında sonradan oluşturulmuş olan Şer'îye ve Evkaf vekaleti ile Erkân-ı Harbiye vekaletlerinin bulunması pek tabii muvafık olmamaktadır. Bu durumda vakıfların millete iadesi ve ona göre de idaresi tabii bir durumdur (TBMM Tutanakları, 7. Cilt, 2. Devre, s. 21).

Yukarıdaki kanun teklifi ile Şer'îye vekaletinin ilgasının meşruiyetinden bahsedilip, din işlerinin hükümleri ile ibadetlere ait kısımlar ayrıştırılarak hükümler TBMM tarafından, ibadetler ve itikatlara yönelik işler ise "Diyanet İşleri Riyaseti" ismiyle müsemma bir kurum oluşturularak onun uhdesine teslim edilmiştir. İlk başta "umuru diniye riyaseti" olarak teklif edilmiş olsa da Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi tarafından "Diyanet" olarak kurulması gerektiği tavsiye edilmiştir. Kelime anlamı olarak "din" kavramının özelde İslamiyet'te hükümler ve insanın idaresine ait dünyada yaşayışa dair olan hukuk ile birlikte ibadet ve itikat, iman ve iz'an kavramlarını içerdiği için sadece iman ve ibadet noktalarına rehberlik edilmesi ve idaresi amacıyla "diyanet" kelimesi daha uygun görülmüştür.

Farklı bir yorumlama dile getirmek gerekirse, Türkçenin yabancı kelimelerden arındırılması politikası ile hareket etme niyetini taşıma ihtimali olan Tunalı Hilmi Bey'in "Diyanet işleri varken Umuru Diniye de ne oluyor?" şeklindeki itirazı, o dönem milletvekillerini de etkilemiş ve bir iki milletvekili dışında "Diyanet İşleri" ismine itiraz edilmemiştir. Sadece birkaç milletvekili "umuru diniye"nin etimolojisi üzerinde durup açıklamaya çalışmışsa da o dönemde Cebelibereket olarak anılan günümüz Osmaniye ilinin milletvekili İhsan Eryavuz Bey'in "Burası Türkiye'dir mastar falan anlamam ben!" şeklindeki serzenişi "diyanet işleri" kelimesinin kabulünü daha da tetiklemiştir denebilir (TBMM Tutanakları, 7. Cilt, 2. Devre, s. 23).

Bu kanunla ve kurumun kurulması ile örgütsel olarak İslamiyet'in hukuki ve şer'î hükümlerin tatbikinin de TBMM tarafından temsil edilmesi, ancak ibadet ve imanî meselelerde ayrı bir kurumun oluşturulması, laiklik ilkesinin temellerinin atılmasının bir aşaması olarak görülebilir. Bu durum da Friedland'ın kurumsal mantıklarında dini mantığın devlet yönetiminde nasıl şekillendiğini ifade eder diyebiliriz. Zira tedrici olarak şer'î hukuk TBMM tarafından uygulanmayıp laiklik ilkesi gereği dini prensiplerin hukuki kararlardan uzak tutulma esası güdülmüştür. Yapılan çeşitli müzakereler ile Şer'îye vekaletinin kapatılıp yerine Diyanet Riyaseti'nin kurulmasına yönelik teklif edilen kanunun ilk maddeleri, Diyanet'e vazife tanımlamasına yönelik bulunmaktaydı:

...Din-i İslam'ın bundan maâda itikat ve ibadete ilişkin bütün hükümler meselelerinin tedviri ve idaresi için Cumhuriyet'in makarr-ı riyasetinde bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur...Diyanet İşleri Reisi Reisicumhur tarafından nasbolunur...bilumum müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir (TBMM Tutanakları, 7. Cilt, 2. Devre, s. 24).

Bu maddelerle; Diyanet Reisliğine atanacak şahısların İslami ilimlere haiz bir yapıda olması, derin bir ihtisas sahibi olması gerektiği ve atamanın Başvekâlet tarafından önerilip Reisicumhur tarafından gerçekleştirilmesi ve azledilmemesi sağlanacaktı. Tamamiyle din ile ilişkili şahıs ve gruplar Diyanet İşleri Riyaseti'ne bağlanmıştır.

Böylelikle devletin laik yapısı her ne kadar korunmaya çalışılsa da iman, ibadet ve ahlaka yönelik işlerin Diyanet Riyaseti'nin kurulmasıyla uygulama alanında hibrit bir yapı kurulmuş ve bu durum çelişkili olarak görülebilmekle birlikte bir arada var olmalarına engel bir durum oluşturmayacaktı. Yani devlet, laik yapısıyla dini prensiplerin devlet yönetimine ilişkin kararlarını etkilemesinden korurken, aynı zamanda idari anlamda dini yaşamı kontrol edebilmesinin yolu açılmış oldu.

Diyanet İşleri Riyaseti'nin kurulması, aslında Türk devlet geleneğinde ve laik yapı içerisinde yeni bir kontrol düzeni fikrini içermekteydi. Dini yapının ve düşüncenin, devlet politikasından ayrık bir duruma dönüştürülmesine dayanan laiklik, Türkiye örneğinde kısmi sınırlamalarla farklı bir yapıya bürünmüş; hem devlete bağlı hem de ilke gereği onun kararlarını etkilemekten münezzeh olan bir hibrit yapısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı doğmuştur (Temel, 2010, s. 11-18). 1950'lere gelindiğinde, 5634 sayılı Kanunla "Diyanet İşleri Reisliği" isimsel değişikliğe tabi tutularak "Diyanet İşleri Başkanlığı" olarak değiştirilmiştir (TBMM Tutanakları, 25. Cilt, 8. Devre, s. 838).

4.2. Laiklik İlkesinin Temeli ve Din İşlerine Yönelik Yaklaşımlar

Laiklik ilkesi Anayasamızda de jure olarak yer alması 1930'ların sonunu bulmuştur. Daha önceleri, kullanılan ifadelerde din ve devletin ayrı olması dile getirilmiş ve hükümetin dini olmamalı prensibi, söylemler ile mecliste yer bulmuştu. Bu hususta, 1937 yılında Milli Şef İsmet İnönü, Malatya Mebusu sıfatıyla ve 150'yi aşkın mebus arkadaşıyla hazırlamış olduğu Anayasa Komisyonu tutanaklarında;

...ülke içerisinde her cihetten alınacak tedbir ve uygulanacak hamlelerde önceki anlayış ve geleneklere ve bu geleneklerin emirlerine bağlanılmayarak, yalnız zamanın ihtiyaç ve gereksinimleri ve ülkenin terakkisi düşünülerek hareket edilmesi ve

vatanımızın yüce menfaatlerinin gerektirdiği girişimlerin Devlet yönetimine dahil edilebilmesi gibi biri diğerini dolduran ve hayatî cihetiyle birbirinden kopamayacak olan ana sıfatların esas hükümler olarak Anayasamıza eklenmesi pek lüzumlu görülmüştür...

Yukarıdaki söylem göstermektedir ki anayasaya eklenmesi teklif edilen maddelerde zamanın şartlarına ve devletin uygun göreceği yöntemler, laiklik ilkesine bağlılıkla birlikte ele alınmıştır. Yine aynı tutanakta bulunan madde değişikliği de laik temellerin oturtulmasında önem arz etmektedir;

...Anayasamızın 75'inci maddesi aşağıda belirtildiği şekilde değiştirilmiştir: Hiçbir kimse bağlı bulunduğu felsefî görüş, din ve mezhepten dolayı kınanamaz ve eleştirilemez. Toplumsal düzen, görgü kuralları ve kanunlara mugayir bulunmamak üzere dinî ibadetlerin yapılması serbesttir (TBMM Tutanakları, 16. Cilt, 5. Devre, s. 4-6).

Ancak ilerleyen dönemlerde bu yasanın uygulanış biçimi farklılıklar göstermiştir. Bu maddenin konulması laiklik ilkesinin belki de Kuran-ı Kerim'deki "Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapılmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir" (Bakara 2:256) ayetine uygun bir yapıyla başlangıçta anayasal temelde benzeştiği söylenebilir. Her ne kadar dini söylemler ve kurallara uyulmayacağı dile getirilmiş olsa da İslam dininin kendi kaynağında bulunan özgür iradenin varlığı, bu ilke ile dini geleneklerden arınması anlayışı bir çelişkiyi ifade etmektedir denebilir. İlginçtir ki maddede ifade edilen "vicdan hürriyeti" İslamiyet'in başlıca korunması gereken insani haklardan birisidir. İman etme ve ibadet etme gibi eylemlerin bir tercih meselesi olduğu İslam dininde bir prensiptir. Bu ayetin tefsirinde ise Kur'an Yolu adlı eserde şu şekilde bir açıklama yapılmıştır:

Dinin en önemli iki unsuru olan "iman ve amel" zorlamayla olmayacağına göre "Dinde zorlama yoktur, insan zorla mümin ve dindar olamaz" cümlesi, tabiatla cârî ilâhî kanunlar gibi kevnî bir gerçeği ifade etmektedir. Arkadan gelen ve bu cümlenin gerekçesi mahiyetinde olan "Çünkü doğru eğriden apaçık ayrılmıştır" ifadesi, bu kaidenin aynı zamanda bir dinî kural ve hüküm olduğunun karînesini teşkil etmektedir (Kur'an Yolu Tefsiri, 2023, s. 402-407).

Anayasa Komisyonu tarafından verilen bir önergeye yönelik olarak dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Şükrü Kaya uzun konuşmasında şu şekilde söylemlerde bulunmuştur:

...Biz tarihsel olaylara kaza ve kaderin bir sonucu yönüyle bakmadığımız gibi...
 ...Zaten biz düsturlarımızı belirlerken eski zamanlara ait veya insanların duygusal hislerinden doğan bireysel anlayışlara kapılarak koymadık...
 ...Eğer Türk milletimizin şekillerde tezahür etseydi ve orta asırlardaki dönemlerde, kendi yaptığı kanunlarla idare etseydi Devlet ve millet yönetimini efsanevi ve değişmez zannedilen esaslara bağlamasaydı daha ilk süreçte Osmanlı yöneticilerinin uyguladığı gibi kendini kendi kanunları ile ve usulleri ile yönetse idi bugünkü durumundan daha çok istikbale yönelmiş olur ve medeniyete daha çok hizmet ederdi...
 ...Mademki tarihte belirlenimciyiz, mademki uygulamada faydacı materyalistiz, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz üretmeliyiz. Kendi topluluğumuzu öteki dünyaya (ahirete) taallük eden endişelerden ve korkulardan mahfuz, tanrısal hayallerden uzak olarak kanunlarımızı bugünün gerekliliklerini, maddî zorunlulukları göz ardı etmeden yapmalıyız. Memleketin maddî terakkiyatı ancak bu suretle sağlanır. Maneviyatı için Türk Milletinin pâk ahlâkını keşfettirmek kâfidir. Bu yüzden, biz her şeyden önce ilk olarak lâik olduğumuzu ilân ettik...
 ...bireylerin vicdan özgürlüklerine ve istedikleri dinlere bağlanmasına zerre miskal müdahalemiz bulunmamaktadır. Herkesin vicdanı özgürdür. Bizim arzumuz özgürlük, lâiklikten amacımız dinin devlet işlerinde tesiri olmamasını sağlamaktır. Bizde laikliğin çerçevesi ve sınırı budur. Arkadaşlar biz eski dini kuralların geçmiş prensiplerinden çok zarar görmüş bir toplumuz. Onun kötü geleneklerinden yine en çok zararı biz Türk Milleti görmüştür...
 ...Bizim davamız bu gerçeğin de çok ötesinde bir davadır. Biz diyoruz ki, dini anlayışlar, vicdanlarda ve ibadethanelerde kalsın, maddî yaşam ve dünyevi işlere karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız... (TBMM Tutanakları, 16. Cilt, 5. Devre, s. 61).

Bu söylemlerin sonundaki “dinler vicdanlar ve mabetlerde kalsın” cümlesi laiklik ilkesinin bir tezahürü olarak, bakanın İslamiyet’e hatta genel olarak dinlere karşı olan bakış açısını ifade ediyordu.

Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın yukarıdaki konuşmalarından sonra Muş Mebusu Hakkı Kılıçoğlu bu söylemleri tamamen tasdik ettiğini belirttikten sonra ilginç bir kanaatte bulunmaktadır:

...Yalnız kendi kanaatimce. Bilhassa ikinci maddeye biraz ters bakan, hatta diklenen bir kurum var. Diyanet İşleri Başkanlığı (Gülme Sesleri). Ben bu kurumun karşısında değilim. Dinlerin ve dindarların düşmanı da değilim. Ancak bütün dinî vazifeleri gönüllere bıraktıktan sonra lâik bir devletin resmî bütçesinde, özellikle Anayasamızın bu yeni ikinci maddesi karşısında, yeri bulunamayacağı düşüncesindeyim...

Bazı mebusların kendisiyle istihza ettikten ya da eleştirdikten sonra verdiği cevap Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığına dair görüşünü bildirmiştir. Hakkı Bey'in eleştirisi laikliğin uygulanış biçimine yönelik eleştirel bir yaklaşımdır denebilir. Bu eleştiride; İslami anlayışı toplumu aydınlatma noktasında kullanan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın anayasal ilke olan laiklik içerisinde barındırılmaması gerektiğine yönelik olduğu ifade edilebilir. Laiklik ilkesinin Türkiye'ye has bir uygulanış biçimi olduğu aşağıdaki ifadelerden de anlaşılmaktadır:

...Devlet örgütlenmesi içinde, Anayasa kanunu karşısında bunların yeri olmaması gerekmektedir. Evet ibadethanelerimiz bulunmaktadır, onlara vazifeli memurlar atanmıştır. Bunlarla ilgilenilmesin demiyorum. Fakat direkt olarak ayrı bir fasıl şeklinde vakıflar kanununda bunlar için hükümler gösterilebilir. Arkadaşlar, bunu yalnız dile getiren ben değilim. Bugüne kadar dışarıdan da aynı şeyleri dinledim. Lâik olduğunuzu söylüyorsunuz, ancak hâlâ müftüleriniz var, demektedirler. İfade ettiğim gibi düşüncelerimin bu mesele hakkındaki özeti bundan ibarettir. İsterim ki, beni aydınlatsınlar, karşılıklı olarak feraha erişelim (TBMM Tutanakları, 16. Cilt, 5. Devre, s. 62-63).

Farklı bir görüş olarak da Mustafa Kemal Atatürk'ün silah arkadaşı ve aynı zamanda çok partili döneme geçişte Terakkiperver Fırkanın üyelerinden İstanbul Mebusu İbrahim Refet Bele şöyle demiştir:

...Laiklik: lâikliği bu vatan evladı gayet iyi anlamıştır. Özellikle bu memleketin dini olan İslamiyet, gayet iyi idrak edilebilirse, lâik bir din olarak görülebilir (TBMM Tutanakları, 16. Cilt, 5. Devre, s. 69).

Laiklik ilkesini İslam dini ile birleştirici bir söylem ifade etmesi ilginçtir. Aslında laiklik ilkesine aykırı olabilecek bu cümleye herhangi bir itiraz da mebuslar tarafından yapılmamıştır. "Memleketin dini olan İslam" söylemi ile "lâik bir din" söylemi ciddi bir ifadedir. Belki de Refet Bey yukarıda geçen Bakara Suresi'ndeki 256. ayetin tefsirini kendi kanaatince yapmış olabilir. İslamiyet'e karşı hürmetkâr bir tavır sergilediği de söylenebilir.

Laiklik ilkesinin anayasal temele oturduğu hasebiyle önem arz eden bu anayasa değişikliğindeki meclis konuşmaları muhalefete uğramamış ve oy birliği ile kabul edilmiştir.

Farklı bir görüş ise laikliğin vicdanlardaki dine karışmaması esasının dışına çıkılarak toplumun da laikleştirildiğini ifade etmektedir. Ancak ilkenin anayasaya geçmesiyle birlikte toplumsal değişime de etkisinin benimsenip bir bütün olarak kabul edilmiş olması da hayalperest bir yaklaşımdan öteye gidemeyebilir. İslami tarafın muhalefeti, bir diğer tanımıyla eski muhalefet (Özek, 1962, s. 85), zımnî ya da bazen aşikâr bir biçimde farklı görüşler ileri sürerek varlığını devam ettirmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işleyişinde ise 1947'lerden itibaren yasa teklifleri verilmeye başlanmış ve nihayet 1965 yılına gelindiğinde ilk yasa tasarısı kabul edilmiştir. Özellikle 1. madde ile ilgili "ahlak" kelimesine ilişkin laiklik ilkesini ön plana çıkartan Kars Mebusu Mehmet Hazer şu şekilde bir tebdilin gerektiğini ifade etmektedir:

...Ahlâka müteallik olan hususlar lâdinî bir meseledir. Bizim lâiklik prensipleri esası dâhilinde din mevzuu dışında mütalâa edilmesi lâzım gelir... Aslında din kitaplarımız aynı zamanda ahlâk esaslarını da anlatır. Fakat onların kendi hudutları içinde mütalâa edilmesi lâzımdır... Benim asıl endişemi, bir ihtilâf halinde bir meselenin, ahlâkî olup olmadığı münakaşa edileceğinde, Diyanet İşlerinin bu işin içine girmesi, yani birtakım fikir ayrılıklarının dışında tutmak istediğimiz bu müessesenin ihtilâfların mihrakı ve hedefi haline getirilmesi neticesini doğurabilir...

İlginçtir ki Anadolu coğrafyasında asırlardır ahlak kavramı hep dini anlamda kullanılagelmiş olup din dışında bir ahlak anlayışı kısmi olarak görülmemiştir. Ahlak felsefesinin konusu olması gerekebilecek bir husus olsa da bölgesel temelli yaklaşım gereği mebusun da ifade ettiği şekilde bir önceki cümlesinde laiklik esasına ithaf ederken, sonrakinde din kitaplarında ahlak esaslarının anlatıldığını ifade etmektedir. Buna rağmen Diyanet İşleri Başkanlığı'nı muhal bir biçimde ahlaki esasların tebliğinden ya da ahlak noktasında ihtilafa medar olabilecek bir olaya karışmasından çekinceli görünmektedir. Devamında;

...Bu itibarla ileride böyle bir tartışma, bir meselenin ahlâkî olup olmadığı münakaşa edildiğinde Diyanet İşlerini o konuda ihtilâfların ortasına getirip, münakaşaların merkezine getirmekte fayda göremiyorum ve bu kurumun kuruluş esas ve maksadına da uygun bulmuyorum (Cumhuriyet Senatosu Tutanakları, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 77).

Bu söylemiyle ahlak kelimesinin maddeden çıkartılmasını talep etmiştir. Ancak Oturum Başkanı Diyarbakır Mebusu İhsan Hamit Tiğrel şu şekilde cevap vermiştir:

...Böyle belirsiz teklif olmaz. (Gürültüler). Madde hakkında teklif kalmadığına göre madde evvelce verdiğimiz karar gereğince kabul edilmiş bulunuyor (Cumhuriyet Senatosu Tutanakları, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 78).

Oylamaya sunulmuş 1. madde “ahlak” kelimesini de içerecek şekilde kabul edilmiştir.

4.3. Din Görevlilerinin Siyasetten Uzak Tutulması Meselesi

Laiklik ilkesinin uygulanışına halel gelmemesi ve devleti, dini kural ve esaslardan uzak tutmak amacıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlerine ilişkin kanundaki 1. maddede ifade edilen İslamiyet'in ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda halkı bilgilendirmek ve ibadet yerlerini yönetmek görevlerini devletin işleyişine katmamak amacıyla 25. madde düzenlemesinde siyasetle ilgilenilmesine yönelik ciddi yasaklama ve yaptırımlar eklenmekteydi:

...dinî vazifesi içerisinde veya bu görevin dışında, her ne şekilde olursa olsun, siyasi kuruluşlar olan partilerden herhangi birisini ya da onlarla ilgili olarak tutum ve davranışını yüceltmez, tenkit edemez (Cumhuriyet Senatosu Tutanakları, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 86).

Bu maddeye yönelik eleştiriler olmuştur. Maddede bulunan siyasi partiler hakkında övme ve yerme yasağının ihlalinde işine son verilmesi şeklinde yaptırım bulunmaktadır. Bu hususta ağır yaptırım olarak gören ve sadece din adamlarına yönelik bir yaptırım olduğu görüşünü dile getiren Kayseri Mebusu Hüseyin Kalpaklıoğlu:

...bir Diyanet adamı düşünülebilir mi ki; vaaz ederken dinî esasları halka izah ederken konuşurken muayyen meselelere, toplumsal meselelere dokunmasın. O kadar geniş tefsir edilecek ve iktidarın anlayışına ve tatbikatına göre o kadar şümulle tatbikine geçilecek bir fıkra ki bu, olur, olmaz, bir tek kelimededen, belki hatip haklı ve doğru olarak söyleyecek, bir toplumsal meseleye haklı olarak parmak basacak, siz geleceksiniz filân partinin, programının, tüzüğünün filân noktasına aykırı beyanda bulunmuşsun, binaenaleyh sen ona çelme takmak istedin, ona karşı olduğunu bu sözlerinde ifade ettin ve bu tahkikatla da sabit olmuştur, o halde haydi senin vazifene

son veriyorum, diyebileceksiniz. Bu son fıkradan benim anlayışım budur (CST, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 87).

Şeklindeki söyleminde haklılık payı bulunmaktadır. Kanaatimizce, devletin işleyişini ve yönetimini üstlenen partilerin laiklik anlayışına yönelik olarak hiçbir dini esasın kendi içsel dinamiklerine karıştırılmasını istemediklerinden kaynaklı olabilir.

Yine devamında;

...Heyeti Umumiyeniz, tasarıları şurada müzakere olup, kanun haline getirirken objektif olmaya ve objektif düşünmeye mecburdur. Ben bunun aksini iddia etmiyorum. Objektif olmaya çalışıyoruz, fakat şu hükümlerle bir sübjektiflik içine, bir ayırmaya gitmiyor muyuz? Diğer Devlet sektöründe memur olarak küçüklü büyüklü çalışan kişilere bu kadar ağır bir hüküm vazedildi mi? Bir memurun, şurada sözü geçen şekilde konuşsa vazifesine son verebilir miyiz? Mevcut kanunlar, bunların vazifesine son vermek için hüküm vazedilmiş midir? Cezasına göre hüküm verilir. Fakat bu da mevcut kanunlardaki hükümlere göre verilir. Yoksa bu şekilde ağır bir tatbikata gidilemez. Bu anlamda bugün Devlet sektöründe çalışan memurların hepsi her gün konuşmaktadır. Hepsini konuşmaktadır arkadaşlarım; kimisi şu partinin taraftarı ise onun lehinde, öbürünün aleyhinde konuşur. Öbürü başka bir partiyi tutarsa onun lehinde ve onun karşısındaki partinin aleyhinde söz ve fikirlerini her an söylemektedir. Bu durum karşısında cezai müeyyide ne ise o tatbik edilmektedir. Bunun dışında, böyle ağır bir hükümlerle kimse karşı karşıya değildir (CST, 29. Cilt, 1. Dönem, s. 88).

Kanaatimizce, bu hakkaniyetli bir görüş olmakla birlikte din adamlarını ve vazifeli Diyanet İşleri Başkanlığı personellerini siyasi konuşmalardan uzak tutmak, devlet yönetiminin bu konudaki hassasiyetinin ne derece yüksek olduğunun göstergesi olarak söylenebilir. Zira 1937 yılındaki anayasa oylamasında Şükrü Kaya'nın ifade ettiği gibi "karıştırmıyoruz karıştırmayacağız!" sözünün yankıları 1965'lere kadar uzanmış olmalı ki Diyanet İşleri Başkanlığı kanunundaki 25. madde ağır bir şekilde yaptırımla entegre edilmiştir. Bu gibi yaptırımsal sınırlandırmaların aslında laiklik anlayışına da ters bir durum olduğu ifade edilmekle birlikte, devletin temel örgütsel yapısındaki tarafsızlık yaklaşımı, vatandaşların memur olsun ya da olmasın devlet ile ilişkilerinde ayırma tabii tutulmalarını gerektiği de söylenmektedir (Aslan & Taylan, 2016, s. 238).

Bazı mebuslardan Urfa mebusu Karakurt, Kalpaklıoğlu'na; "ne istiyorsun siyasetle mi uğraşınlar!" (CST, a.g.e.) şeklinde eleştirilerde bulunmuştur. Bu duruma karşı, Kalpaklıoğlu

her ne kadar şiddetli reaksiyon verilse de söylemek mecburiyetinde olduğunu ifade etmekten çekinmemiştir.

Farklı bir yaklaşımda, 25. Kanun maddesi tartışılırken Kalpaklıoğlu'nun hakkaniyetli serzenişini kabul eden dönemin devlet bakanı Mehmet Altınsoy:

...Efendim, Sayın Kalpaklıoğlu arkadaşımızın hassasiyetine hak veriyorum. Ancak bir noktaya dikkat çekmenizi isterim. Bu memlekette eskiden beri dillerde dolaşan bir cümle vardır; Dini siyasete alet etmek. Ben bunu bir başka anlamda ifade edeceğim. Aslında din siyasete alet edilmez. Din görevlilerini siyaset kendine alet eder. Bu maddeden maksat din görevlilerini siyasetin aleti olmaktan kurtarmaya yöneliktir (CST, a.g.e., s. 89).

Şeklinde farklı bir yorum katarak aslında din görevlilerini korumak maksadını taşıdığını ifade etmiştir. Bu durumda, yeren veya övenlerin değil de din görevlilerini siyasete alet etme niyeti taşıyan siyasi partilerin aynı yaptırıma maruz kalması gerektiği sorusu akla gelmektedir. Kanaatimizce, biraz da laiklik anlayışının lehine olarak yumuşatma tavrı sergilediği ifade edilebilir.

Bu maddenin sonundaki cezai yaptırımın uygulanmasının, neden sadece din görevlilerine yönelik olması açısından 1965 yılı Cumhuriyet Senatosuna Cumhurbaşkanı tarafından seçilen üyelere biri olan Amil Artus:

...Arkadaşım dediler ki, diğer memurlarla bu din görevlileri arasında niçin bir ayrımcılık yapıyorsunuz?... Bir camide veya bir dinî törende veya bunun dışında herhangi bir hususi toplantıda, halkın saydığı, güvendiği itimat ettiği bir din görevlisinin, bir imam hatibin, bir vaizin yapacağı konuşmanın tesiri aynı mıdır? Aynı şekilde mütalâa edilebilir mi? Şüphesiz hayır (CST, a.g.e., s. 90).

Daha sonra CHP Grubu adına konuşan Ankara Mebusu Hıfzı Oğuz Bekata, laiklik ilkesine uygun bir biçimde din ve siyasetin ayrı tutulması gerektiğini vurgulayarak şu şekilde bir söylemde bulunmuştur:

...Dine hürmetimizin bir yansıması olarak da yine dini siyasetten ayırmak, laiklik prensibinin icabı olarak kabul edilmiştir. Anayasanın 19'uncu maddesinin hükmü şudur: Bir kimse, siyasi veya şahsi menfaat veya güç sağlamak amacıyla, her ne şekilde olursa olsun dinin kendisini veya din hissiyatını veya dince mukaddes addedilen meseleleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasağı delen veya başkasını bu yolda tahrik edenler kanuna göre cezai yaptırım uygulanır... ..maddenin

dayanak noktasının Anayasanın 19'uncu maddesi olduğunu ve lâiklik felsefesine dayanan bir temelden hareket edildiğini, din konusunun kutsal fonksiyonunun devlet faaliyeti ve siyasi hayata, hükümetin dışına çıkararak karıştırılmaması ve istismar mevzuu yapılmamasındaki hassasiyetin ifadesi olduğunu geçirmek (CST, a.g.e., s. 90).

Kalpaklıoğlu devamında yanlış anlaşıldığını söyleyerek Anayasa'da bulunan, fikir ifade etme hürriyetini dile getirmiş ve itirazlara cevap vermiştir (CST, a.g.e., s. 86-91). Her ne şekilde olursa olsun, bu durumda oylamaya sunulmuş ve 25. madde kabul edilerek günümüze kadar değişmeden ulaşarak ağır yaptırımla donatılmış şekilde durmaktadır.

4.4. Hac İbadetinin Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Koordinasyonu

Bir diğer mesele ise İslam dininin ilk şartlarından biri olan hac vazifesinin yerine getirilmesine ilişkin bir devlet kurumu olarak Diyanet İşleri Başkanlığı nezdinde ilk defa 1976 yılında Hac İşleri Müdürlüğü kurulmuştu. Ancak bir vazife olarak yasal düzenlemeye kavuşması 1982'lere ulaşmıştı.

12 Mayıs 1979 tarihli Resmî Gazetede 7/17439 sayılı Bakanlar Kurulu kararınca:

İlişik «Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Karar» ın yürürlüğe konulması; Devlet Bakanlığının 29/3/1979 günlü ve Diyanet İşleri Başkanlığı H. D. B. Hac. 79/27 sayılı yazısı üzerine, 22/6/1965 günlü ve 633 sayılı Kanunun birinci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 26/4/1979 gününde kararlaştırılmıştır.

Çelişik bir uygulama diyebileceğimiz dini bir gereklilik olan hac görevinin, devlet işleri nezdinde yaptırılması, hatta Bakanlar Kurulu seviyesinde bir karara bağlanması ve amacına yönelik olarak 2. madde şu şekilde yazılmıştır:

Madde 2 — Bu kararın gayesi, hac ibadetini gerçekleştirmek üzere Suudi Arabistan'a seyahat edecek vatandaşların bu yolculuklarını her çeşit kötü menfaatlerden uzak, sağlık ve güvenlik endişesi olmadan yapmalarını sağlamak, hac ibadetinin metoduna uygun ve Devletimizin onuruna yaraşır şekilde gerçekleştirilmesinde vatandaşlara yardımcı olmaktır (Resmî Gazete, 1979, Sayı: 16635, s. 3).

Görülebileceği üzere, Türk vatandaşlarından hac ibadetini yerine getirmeye yönelik, güvenli ve sağlıklı olarak yolculuğu koruma görevini devlet nezdinde kurumlar ile kendi üstlenmekle laiklik ilkesine aykırı hareket ettiği ifade edilebilir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bizatihi

müstakil bir karar alma yetkisi olmadığından Bakanlar Kurulu derecesinde üst bir komite tarafından böyle bir adım, devletin İslam dinine olan bakışının farklılaştığını ve de facto olarak laiklik ilkesine uygun hareket etmediği anlaşılabilir.

İlginç bir çelişik ifade ise “hac ibadetinin metoduna uygun ve Devletimizin onuruna yaraşır şekilde gerçekleştirilmesinde vatandaşlara yardımcı olmaktır.” ifadesidir. Her ne kadar ifade de iyi niyet ve devletin koruyuculuğu ve sosyal devlet anlayışı görünmüş olsa da ülkemize has bir uygulama alanı olan laiklik ilkesinin devletin bizzat kendi eliyle farklılaştırılmasıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da bu hususta o dönemde yetkilendirilmesidir.

Buradan bakıldığında dini alana yönelik yönlendirmelerin laiklik ilkesine bir zıtlık yarattığı söylenebilir. Bu yönlendirmeleri de TBMM bizzat kendisi olarak değil Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kullanarak yapması, bu iki kurumun ilkesel olarak çelişik olduğunu göstermektedir diyebiliriz.

Daha sonraları Anayasa Mahkemesi tarafından yürürlükten kaldırılmasına yönelik kararlar verilmiş olsa da günümüz örgüt yapısında “Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü” olarak idari bir birim olarak yerini almaktadır. Bu örgütsel yapının bile Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yer alması başlı başına çelişikliği ifade etmektedir. Ayrıca özel seyahat işletmeleri de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından onaylanmaktadır. Ayrıca Bakanlar Kurulu kararı doğrultusunda son şeklinde 30 Ekim 2011 tarihindeki Resmî Gazete'de “devletin onuruna yaraşır” kısmı bulunmamaktadır (Resmî Gazete, 2011, Sayı: 28100, s. 1).

4.5. Din işleri açısından Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevi

1980 darbesinden sonraki süreçte Yeni Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan taslakta 169. madde düzenlenerek şu şekilde ifade edilmiştir: Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir (Danışma Meclisi Tutanakları, 10. Cilt, 1982: s. 72). 169. maddeye ilişkin yapılan görüşmelerde iki isim ön plana çıkmaktadır: Bekir Tünay ve Mehmet Pamak.

Bekir Tünay, Millî Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği Kamuoyu Oluşturma ve Koordinasyon Proje Müşaviri olarak da görev almış olup (TBMM Albümü, 1920-2010: s. 1821) kendisi Danışma Kurulu üyesidir. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak 169. maddenin birinci satırına "Diyanet İşleri Başkanlığı"ndan sonra "Laiklik esasları doğrultusunda" ibaresinin eklenmesini arz ve teklif ederim (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 72) şeklinde teklifte bulunmuştur.

Mehmet Pamak ise çeşitli yüksekokullarda öğretim görevlisi, Türkiye İktisadi Araştırmalar Vakfı Danışma Kurulu Üyesi olarak görev yapmış ve aynı zamanda Danışma Kurulu üyesidir. Kendisi Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak övücü ifadeler ile Laik bir ülkenin dinle ilgili işlerini, dini kuralları da dikkate alarak düzenleyecek devlet teşkilatının Anayasada daha ciddi bir şekilde ele alınması lazımdır. Bu ele alınış şekli mutlaka Yüce Dinimiz İslam'ın Türkiye'deki en üst kuruluşunun bu kutsiyetiyle paralel olmalıdır demiştir.

Mehmet Pamak'ın ifadesi burada dikkate şayandır. Laiklik ilkesindeki esas mantığın din ve devlet işlerinin ayrılması olmasına karşın, 1980 sonrası dönemdeki anayasal düzenin değiştirilmesi ile laiklik ilkesinin de uygulanış biçiminin değiştiğini göstermektedir. Laik bir anayasada din işlerinin devlet eliyle yürütülmesi söylemi, çelişen ve çatışan mantıkların bir arada var olup yaşaması tezini kanıtlar niteliktedir. Burada hem laiklik hem İslamiyet övülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da örgütsel yapısının ve misyonunun ilerleyen söylemlerde hangi doğrultuda ilerletildiği ve anayasaya nasıl geçtiği görülecektir.

Yine Apak:

"Diyanet İşleri Başkanlığı daha ciddî bir tarzda ve çok büyük çoğunluğu Müslüman olan milletimizin kendisine din teşkilatı olarak güvenip bağlanacağı, ayrıca legal ve illegal kuruluşlardan din konusunda medet ummayacağı, kuvveti ve şerefiyle mütenasip bir statü ve atanma şekline kavuşturulmasıdır (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 73)."

Bu söylem ile de devletin her ne kadar laiklik ilkesi anayasada yer alsada da İslam dinini benimsemiş Müslüman cemaatin kontrolünün sağlanması zorunluluğu bir kez daha net bir biçimde söylenmiştir. Fransız lâisitesinden fersah fersah uzaklaşıldığı, bölgesel temayüllere uygun bir biçimde düzenlendiği söylenebilir. Devlet olarak Müslüman kesimden beklenti, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bir devlet kurumu olarak, hem de dinini doğru ve hakiki bir biçimde öğrenebileceği bir örgüt olarak bağlanması ve inanmasıdır. Bu durumla birlikte devletin, resmi olmayan dini örgütlerin kontrolsüz bir biçimde topluma yönelik ve devlet idaresine ilişkin laiklik anlayışına karşıt bir teşebbüste bulunmasına karşın önlem aldığı ifade edilebilir. Devlet din işlerini de idari bir görev olarak kontrol altında tutmaktadır.

Devamında Apak, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde belki de ilk defa Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik olarak böyle ciddi bir söylemde bulunan kişilerden birisi olarak:

"Aslında laikliğin tam gereği bu kuruluşun siyasî otoriteden ayrı muhtar bir statüye kavuşturulmasıdır; amma bugünkü devlet yapımız bize has bir laiklik sergilediği için,

hiç olmazsa şimdilik bu husus gerçekleştiremeyeceğinden, önergemizdeki şekilde bir statü ve atanma şekline kavuşturulması asgarî bir şarttır" (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 73).

Bu söylem batıya yönelik bir benzeşme taşımaktadır denebilir. Her ne kadar Vatikan benzeri İtalyan bir örgütsel yapılaşmaya gidilemeyecek olması, Apak tarafından açıkça ifade edilse de özerklik meselesinin Danışma Meclisinde ifade edilmesi, hem Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslamiyet açısından hem de laikliğin uygulanabilirliği açısından daha hakikate uygun bir söylemdir diye kanaat getirilebilir.

Apak'ın söylemlerine devam etmek gerekirse:

“...Diyanet İşleri Başkanlığı herhalde bahsettiğim diğer kuruluşlardan çok daha önemli ve şerefi de o kadar yüksek olan bir kutsal makamdır..., ...Diyanet İşleri Başkanlığı Cumhuriyetin kendi kuruluşudur. Atatürk'ün eseridir. Bu sebeple de korunması ve kollanması gereken bir Cumhuriyet müessesesidir” (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 73).

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın doğuşu, yukarıdaki meclis tutanaklarını aktarmamızdan görüleceği üzere, Siirt Mebusu Halil Hulki ve 50 mebus arkadaşının teklifi ile Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti ve Erkan-ı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin kapatılmasına ilişkin kanunla gerçekleşmiştir. Hatta isminin umuru dinîye değil de Diyanet İşleri olması gerektiğini ve kabul edildiğini de Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi tarafından teklif edildiğini yukarıda belirtilmişti.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmî web sayfasında kurumsal tarihçe sekmesinde, Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevi, kuruluş kanunu olan 429 sayılı Kanun'da “İslam dininin itikat ve ibadet alanıyla ilgili işleri yürütmek ve dini kurumları idare etmek” şeklinde ifade edilirken o dönemde teklifi sunan Siirt Mebusu ve diğer arkadaşlarına hiçbir şekilde değinilmemiştir (DİB web sayfası, Kurumsal Tarihçe). Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşuna ilişkin bahsi geçen meclis tutanağında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün kurulmasına dair emrine ilişkin bir kayda rastlanmamıştır (TBMM Tutanakları, 2. Dönem, 2. Yasama, 1924, s. 16-70). Ancak meclisin kabul etmiş olduğu önergeyi onaylamış olabileceği söylenebilir. Ayrıca zât-ı şahanelerinin 1924 yasama yılında da Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin bir söylemine rastlanılmamıştır (Atatürk'ün Meclis Açılış Konuşmaları, 2. Dönem, 2. Yasama, 1924). Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün tek başına böyle bir emri vermiş olması demokratik bir meclis anlayışında tahayyül edilmemesi daha doğrudur diyebiliriz. 169. maddenin düzenlenmesine ilişkin olarak; Danışma Kurulu Kayseri

Üyesi, Medeni Hukuk Profesörü M. Feyzi Feyzioğlu maddenin aşağıdaki şekilde düzeltilmesini teklif etmiştir:

“...Bendeniz bu karşı oyumla bağlantılı olmak üzere, madde metninin şu şekilde düzeltilmesinin çok daha yerinde olacağı görüşündeyim, bunu yüksek takdirlerinize ve tasviplerinize arz etmek istedim : «Madde 169. — Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslamiyet’in gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda çağın gereklerine uygun olarak bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir. Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulunca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca tayin edilir.» Durumu takdirlerinize saygıyla arz ediyorum, teşekkür ederim.” («Bravo» sesleri, alkışlar) (DMT, 10. Cilt, 1982: s. 76).

Ancak daha sonra madde 136. sıraya girerek aşağıdaki şekilde kabul edilmiştir: Madde 136 – Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir (Resmî Gazete, Sayı: 17863, 1982).

Bu konuda madde içerisinde Feyzioğlu’nun eklemesini istediği “İslamiyet’in gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda” cümlesi, Diyanet İşleri Başkanlığı’na aslında dinî bir kimliği anayasal temellere oturtturarak kazandıracığı ümit edilebilirdi. Ancak sonraki müdahale ve değişikliklerden anlaşılıyor ki onun yerini “laiklik ilkesi doğrultusunda” almaktaydı. Çelişen ve çatışan kurumsal mantıklara yönelik bu derece açık bir söylemler silsilesi dikkatle incelenmesi ve araştırılması gereken bir olgu olacağı söylenebilirken araştırmayı da kanıtlar niteliktedir denebilir.

Araştırmayı hem laik anayasayı hem de İslam ilkelerini öven, 1972-1976 yılları arasında görev yapmış eski Diyanet İşleri Başkanlarından olan Dr. Lütfi Doğan’ın manidar ve çelişkili söylemleriyle bitirelim:

Biz Türkler, Müslüman, her zaman inancına, dinine bağlı, insana saygılı, kadirbilir, uygar bir ülkeyiz. 1923’te Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde kurduğumuz cumhuriyetimizle, dini, politikadan ayırdık ve onun kötüye kullanılmasını engelledik... Cumhuriyetle, laik, demokratik bir düzene kavuştuktan sonra dini hayatımız, yasalarla ve hukukla belirlenmiştir. Laiklik, din hayatına yeni bir düzenleme yapılanma getirmiştir. İslam dini, din olarak insanla Allah, insanla insan

ilişkilerini kapsar... İslam'da Allah adına bu görevi yüklenecek, kilise teşkilatına benzer bir teşkilat yoktur. Çünkü Müslüman'ın inancından, ibadetinden ve dini eylemlerinden yalnız kendisi sorumlu olur. Kendini temize çıkaracak, nefsinin hesabına çekecek yalnız tek yüce Allah'tır. Onun adına hiç kimse yetkili değildir. Din bilginleri, ruhaniler, araçlar değil, ancak iyilikte, takvada Allah yolunda ona hizmet ve yardım edenler, öğretici, eğitici önderlerdir. Bundan ötürü 1924 yılında yeni yapılanmada dini hayattan sorumlu ve Müslüman'ın inanç ve vicdanını koruyucu, ibadetinde din işlerinden yardım sağlamayı amaçlayan Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Özel kanun ile teşkilatın sorumluluğu, görev ve yetkileri belirlendi (Doğan, 1989: s. 11).

5. SONUÇ

Türkiye'de din işlerinin TBMM tarafından resmî bir örgüt olarak düzenlenmesi ve aynı zamanda devlet idaresinde hukuk, yönetim, vergi gibi toplumsal düzenlemelerde din temelli prensiplerden uzak durularak laiklik ilkesinin anayasal temele oturtulması konusu, örgüt kuramları ve kurumsal mantıklar bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Roger Friedland gibi bir din sosyoloğunun kurumsal mantıklar içinde dini mantık üzerinden yaptığı değerlendirme, Türkiye'de resmî olarak dini işlerin idaresinin incelenmesinde örgüt kuramlarına ilham olduğu ifade edilebilir.

Çalışmada ifade edilen din işlerinin idaresi durumu, laik devlet idaresine özgü bir mesele olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda devlet mantığı, dini prensiplerden uzak durma ilkesi çerçevesinde topluma dini esasları yansıtan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kamu kurumu olarak laik bürokratik yapı içinde nasıl konumlandığı incelenmiştir.

Kurumsal mantıklarda ele alınan dini mantığın aslında Hristiyanlık dini özelinde geliştiği, örgüt teorisyenlerinin kendi coğrafyalarındaki diğer yaygın dini mantıkları da incelemelerinin literatür açısından önemli olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de laiklik kavramının, İslam mantığının baskınlığına karşı bir duruş sergilediği, ancak bu duruşun yine de İslam mantığını da şekillendirdiği çelişkili bir mantık ortaya koymaktadır.

Araştırmada görüldüğü üzere, bu çelişkili ortam idari yapıda belirgin olmasına rağmen, on yıllar boyunca yapılan tartışmalara, söylemlere ve itirazlara rağmen her iki olgunun da geliştiği ve ilerleme kaydettiği anlaşılmaktadır. Türkiye'deki laiklik anlayışı, dinin

kutsallığını aşağılamama ve İslam'ı sadece siyasi bir araç olarak kullanmama ilkesine dayanmaktadır; bu da toplum anlayışımıza daha uygun olduğu söylenebilir.

Bu tür araştırmaların, toplumu daha adil ve sağlıklı bir şekilde anlamlandırmak için kurumsal mantıkları kullanarak olguları açıklama alanında önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Din ve örgüt alanında yapılacak hibrit çalışmalar, din merkezli örgütsel yapıları daha iyi anlamamıza ve açıklamamıza yardımcı olabilir.

KAYNAKÇA

- Akyiğit, H., & Aydoğan, O. (2020). Türkiye'de laiklik ve inanç özgürlüğü bağlamında çokkültürcülük yaklaşımının sınırları. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6(13).
- Alford, R., & Friedland, R. (1985). *Powers of theory: Capitalism, the state, and democracy*. Cambridge University Press.
- Aslan, S., & Taylan, Ö. (2016). Ak Parti dönemi din devlet ilişkileri ve laiklik politikaları. In S. Aslan & Y. Demirhan (Eds.), *Türk siyasal hayatında Ak Parti dönemi* (pp. 233-282). Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Atatürk'ün TBMM'nin 2. Dönem 2. Yasama Açış Konuşmaları. (2024, Ocak 31). Erişim: https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/meclis_acilis.html
- Aydın, F. (2020). Ahlâk ve siyasetin belirleyici ilkesi olarak adâlet: Mâverdî merkezli okuma. *Eskiyeşi*, 42.
- Aysan, H. (2017). Conflicting institutional logics in the religious context of Islam. *Journal of Management & Organization Studies*, 1.
- Barbier, M. (1992). *Religion et politique dans la pensée moderne*. Presses Universitaires de Nancy.
- Barbier, M. (1999). *Modern Batı düşüncesinde din ve siyaset* (Ö. Gözel, Çev.). Kaknüs Yayınları.
- Bayer, A. (2010). Sekülerleşme din ilişkisi: Kuramsal bir yaklaşım. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16.
- Berger, P. (2002). *Sekülerizmin gerilemesi* (A. Köse, Çev.). Ufuk Yayınları.
- Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor Books.
- Demirel, D. (2014). Fârâbi'nin ideal devleti: Erdemli şehir. *İİBF Dergisi*, 7(1).

- Diyanet İşleri Başkanlığı Resmî Web Sayfası, Kurumsal Tarihçe. (2024, Şubat 11). Erişim: <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay//1/diyamet-isleri-baskanligi-kurulus-ve-tarihcesi>
- DİBM, Diyanet İşleri Başkanlığı Meâlî. (2024, Şubat 10). Erişim: <https://kuran.diyamet.gov.tr>
- DiMaggio, P., & Powell, W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160.
- Dursun, D. (1993). *Yönetim-din ilişkileri açısından Osmanlı Devleti'nde siyaset ve din*. İşaret Yayınları.
- Friedland, R. (2013). God, love, and other good reasons for practice: Thinking through institutional logics. In M. Lounsbury & E. Boxenbaum (Eds.), *Research in the sociology of organizations* (Vol. 39A, pp. 25-50). Emerald Group Publishing Limited.
- Friedland, R., & Alford, R. (1991). Bringing society back in: Symbols, practices and institutional contradictions. In W. W. Powell & P. J. DiMaggio (Eds.), *The new institutionalism in organizational analysis* (pp. 232-263). University of Chicago Press.
- Göle, N. (2017). *İslam'ın yeni kamusal yüzleri*. Metis Yayıncılık.
- Gümüşay, A. A. (2020). The potential for plurality and prevalence of the religious institutional logic. *Journal of Management Inquiry*, 29(4), 370-386.
- Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Karar*, Resmî Gazete 16635 (1979, Mayıs 12). Erişim: 25 Ocak 2024, <https://www.resmigazete.gov.tr/>
- Hac ve Umre Seyahatleri ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Karar*, Resmî Gazete 28100 (2011, Ekim 30). Erişim: 26 Ocak 2024, <https://www.resmigazete.gov.tr/>
- Hamidullah, M. (2005). *İslam'a giriş* (8. Baskı, C. Aydın, Çev.). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karakaş, N. (2007). *İmam Gazali'de din ve devlet ilişkisi* (Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Kaya, H. (2008). *Refet Bele'nin askeri ve siyasi hayatı (1881-1963)* (Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü).
- Kur'an Yolu Tefsiri*. (2024, Şubat 10). Erişim: <https://kuran.diyamet.gov.tr>
- Kurt, A. (2002). *Toplum ve din*. Martı Kitap ve Yayınları.
- Luizard, P. J. (2008). *Laïcités autoritaires en terres d'Islam*. Fayard.
- Lütfi, D. (1989, Mart 4). Laiklik ve yeni yapılanma. *Milliyet*. Erişim: <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/>

- Mevdudi, E. (1969). *İslam anayasası* (İ. Toksarı, Çev.). Nida Yayınları.
- Özek, Ç. (1962). *Türkiye’de laiklik: Gelişim ve koruyucu ceza hükümleri*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Reay, T., & Hinings, B. (2005). The recomposition of an organizational field: Health care in Alberta. *Organization Studies*, 26(3), 351-384.
- Sözen, C., & Basım, N. (2020). *Örgüt kuramları* (5. Baskı). Beta Basım ve Yayım Dağıtım.
- TBMM Albümü 1920-2010. (2010). TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- TBMM, Danışma Meclisi, Cumhuriyet Senatosu Tutanakları. (2024, Şubat 11). Erişim: https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.meclis_donemleri?v_meclisdonem=0
- Temel, M. (2010). *Atatürk dönemi din hizmetleri*. Akçağ Yayınları.
- T. C. Anayasası, Resmî Gazete 17863 (1982, Kasım 9). Erişim: 31 Ocak 2024, <https://www.resmigazete.gov.tr/>
- Thornton, P., & Ocasio, W. (2008). Institutional logics. In R. Greenwood, C. Oliver, K. Sahlin, & R. Suddaby (Eds.), *The Sage handbook of organizational institutionalism* (pp. 99-129). Sage Publications.
- Tolbert, P., & Zucker, L. (1983). Institutional sources of change in the formal structure of organizations: The diffusion of civil service reform, 1880-1935. *Administrative Science Quarterly*, 28(1), 22-39.
- Tracey, P., Phillips, N., & Lounsbury, M. (2014). Taking religion seriously in the study of organizations. In P. Tracey, N. Phillips, & M. Lounsbury (Eds.), *Religion and organization theory* (Research in the sociology of organizations, Vol. 41, pp. 3-21). Emerald Group Publishing Limited.
- Tümer, G., & Küçük, A. (1997). *Dinler tarihi*. Ocak Yayınları.
- Ünver, G. (1998). *Din sosyolojisi*. İnsan Yayınları.
- Vergin, N. (2000). *Din ve devlet ilişkileri: Din toplum ve siyasal sistem*. Bağlam Yayınları.
- YÖKUTM, Yüksek Öğretim Kurumu Ulusal Tez Merkezi. (2024, Ocak 28). Erişim: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tez>